

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՇՈՒՐՋԸ^{*)}

Վարսունական քուականներում.

III

Յուզմունք ներսիսեան դպրոցում «Հիւսիսափայլի» պատճառով, Ալեքսանդր Քայիրեան եւ քնկերները, Աւակերտների Վալանաւորում եւ գանակոծումը, Սարգիս արեւադիտկոպոս Զալալեանց, Քայիրեանցը Մոսկվայում, Զալալեան արեւադիտկոպոսի յայտարարութիւնը.

1857 թուին Ներսիսեան դպրոցը դեռ եւս գետեղուած էր Ներսէս կաթուղիկոսի օրով շինած առանձնակի երկյարկանի շինութեան մէջ, որ այժմ վերածուած է խանութների եւ պանդոկների:

Այդ թուին Ներսիսեան դպրոցի տեսուչն էր Պետրոս Սամէլեան Շանշիեանցը, որ միաժամանակ կրօնի դասախօս էր նոյն դպրոցի վերջին, բարձր IV դասատան աշակերտներին: Թեմակալ առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցի կարգադրութեամբ Շանշիեանցը հեռացաւ իւր պաշտօնից եւ նորա տեղ հրաւիրուեց ծեր Դաւիթ Արզանեանցը:

Նոյն եւ հետեւեալ թուականին դպրոցի եւ գիշերօթիկ աշակերտների վերակացուն, այլ եւ դպրոցի մատենադարանապետն էր Երեմիա Իսահակեանց, որի փոխարէն հրաւիրուեց գեղարուեստագէտ Յովհաննէս Քաթանեանցը:

Իսկ անփոփոխ եւ լիազօր հոգարարձուներն էին Ալէքսանդր Քայիրեանց, Գէորգ Խէրողինեանց եւ Եազօր Մանգինեանց: Երեքից ամենամեծատուր եւ զալում մարդն էր Ալ. Քայիրեանցը, որ վարժուած էր դեռ եւս թաղական սրբատաւի պաշտօնավարութեան օրով:

Եւս դիտմամբ եւս առաջ քերում առաջնորդ Զալալեանին, Հոգարարձու Քայիրեանին, Դաւիթ Արզանեանին, որ զբանցով ցոյց տամ այդ ժամանակի Ներսիսեան դպրոցի մէջ տիրող խիստ ուժիմը: Հին սերնդից շատ շատերը կնանաչեն այս պարտներին:

Խիստ ուժիմի տակ սովորած աշակերտները յանկարծ տեսնում են իւրեանց առաջ մի հեղարարոյ, բարերարոյ, մարդասէր, քաղաքավարի վերակացու, որ վարւում է աշակերտների հետ ըն-

^{*)} «Արարատ» Նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 867—880.

կերավարի, ուստի հանուր աշակերտների սիրտը կաշոււմ է այդ վերակացուն, մանաւանդ գիշերօթիկների սիրտը: Այդ վերակացուն էր Յոհաննէս Քաթանեանցը, որ նոր էր վերադարձել Պետերբուրգից: Սա ղեկավարում էր, մատչելի գրքեր էր բաժանում նորանց ընթերցանութեան համար, առաջարկում էր կարգաւ նաեւ «Հիւսիսափայլ»:

Հիւսիսափայլ... Ներսիսեան դպրոցում... Եպիսկոպոս Զաւարեանի, Թայիրեանի, Արզանեանի օրով... այդ ինչ բան է, ինչ հերձուածողութիւն...

Այսքանը բաւական էր որ Քաթանեանը ճանաչուէր ուղղակի ֆաստակար դպրոցի շահերին, մանաւանդ որ տեսուչ Արզանեանն էլ միւս կողմից գոչում էր, թէ վերակացու Քաթանեանը աշակերտներին գրաւել է իւր կողմը, էլ տեսուչ չեն ճանաչում, ամեն կարգադրութիւն առանց տեսչի է լինում: Եւ այդ բոլորը Քաթանեանի դէմ...

Ահա այս գրութեան էր Ներսէսեան դպրոցի ներքին կեանքը՝ 1858 թուին, երբ տողերիս գրողը աշնանը թողեց այդ դպրոցը և գնաց Մոսկվա: Սորանից յետոյ ինչ տեղեկութիւններ որ տամ դպրոցի մասին, այդ իմ տեսածս չէ, այլ քաղուածք է այդ ժամանակի աշակերտ Մարտիրոս Սիմոնեանցի ընդարձակ նամակից, որ գրել է ինձ, իբրեւ իւր ընկերի և հայրենակցի, և որ ես ստացել եմ Մոսկվայում 1858 թուի գեկտեմբեր 21-ին և որը, այսօր, իբրեւ պատմութեան նիւթ, երևան է հանւում 58 տարի յետոյ:

Հոգարարձու Թայիրեանը գոռում գոչում էր գիշերօթիկ հասակաւոր աշակերտների դէմ երես առ երես, թէ Շանշիեանցի մուրրութեան մէջ խմորուել էք և հակառակ իմ պատուէրի, դուք ծածուկ կարդում էք Նազարեանցի նզովեալ օրագիրը: Թայիրեանը շարունակում է «մի գազանից (Շանշիեանից) ազատուեցինք, ընկանք միւս գազանի (Քաթանեանցի) ձեռքը»:

Քաթանեանցի վերակացութեան օրերը հաշուած էին: Պատրաստւում էին հեռացնել այդ պարոնին, բայց քայլ առ քայլ: Առաջ վերցրին մատենադարանը, որ դրանով պակասեցնեն Քաթանեանցի ոտնիկը, ապա սսացին թէ «դրանից Շանշիեանի հոտ է փչում»: Կասկած չկար, որ այդ ամէնը կատարւում էր թեմակալ առաջնորդ Զաւարեանի թելադրութեամբ:

Հէնց որ Քաթանեանցի արձակման լուրը խտացաւ, աշակերտները միաբան որոշեցին գնալ առաջնորդին խնդրելու: Երեկոյեան գիշերօթիկ աշակերտները միահամուռ գիմեցին Վանքի բակը, առաջնորդարան ընդունեցին միայն ներկայացուցիչներին, որոնք մի առ մի պատմելով Քաթանեանցի բարեմասնութիւնները, խնդրեցին թողնել նորան իւր պաշտօնի մէջ: Եպիսկոպոսը

առերես յարգեց նրանց խնդիրը... և ուղարկեց Քայիրեանի մօտ հաճեցնելու նորա կամքը:

Քայիրեանը մի քանի ընդդիմութիւնից յետոյ իբրեւ թէ համաձայնեց և խոստացաւ համոզել իւր ընկերներին... և ուղարկեց աշակերտներին տեսուչ Արզանեանցին հաճեցնելու, բայց սրանք դեռ չդիմեցին Արզանեանցին, սպասելով երկու օր հոգաբարձուների և առաջնորդի խոստման հետեանքին:

Երրորդ օրը, երեկոյեան, Պաթանեանը մտաւ դպրոց, գիշերօթիկների սովորական աղօթքից յետոյ, դարձաւ նա աշակերտներին, շատ խրատական խօսքեր արտասանեց, առաջարկեց նրանց լինել բարի մարդիկ և հասարակութեանը օգտաւէտ և ներողութիւն խնդրելով որ դուցէ այս կամ այն աշակերտին վիրաւորել է իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ, հրաժեշտ տուաւ ու հեռացաւ դպրոցից:

Այս հրաժեշտը առաջնորդի և հոգաբարձուի հանգստացուցիչ խոստումներից յետոյ բոլորովին անսպասելի էր աշակերտների համար, ուստի յուզուեցին նրանք, տխրեցին, ոմանք լալիս էին, հիւանդ աշակերտները իւրեանց անկողիններից դուրս թափուեցին դահլիճ տխուր հանդիսին մասնակցելու:

Աշակերտները կորցրել էին գլուխները, շուարել էին, ապուշ կտրել... և վերջապէս որոշեցին խմբովին դիմել տեսուչ Արզանեանցին, որպէս զի կատարած լինին հոգաբարձու Քայիրեանի առաջարկը և դիմեցին: Արզանեանցի բնակարանը նոյն դպրոցական շինութեան մէջն էր: Արզանեանցը սովորաբար հարուստ էր հայհոյական բառերով:

Տեսուչը այս անգամ էլ հաւատարիմ մնալով իւր բնաւորութեան, արժանավայել հայհոյանքներով ընդունեց բոլրոքուած աշակերտներին, զայրացրեց նրանց սիրտը և տեղիք տուեց նրանց իսկոյն և եթ բողոքներով թափուելու առաջնորդարան: Այնքան յուզուած և բոլրոքուած էին այս անգամ աշակերտները Արզանեանցի դէմ, որ առաջնորդին առաջարկեցին ոչ խնդիր, ինչպէս առաջի օրը, այլ ուղղակի բողոք տեսչի հայհոյանքների դէմ և յայտնեցին թէ հրաժարոււմ են հնազանդուել այդպիսի անպարկեշտ տեսչին, որպիսին Արզանեանցն է: Թեմակալը հանգստացրեց աշակերտներին, յետ ուղարկեց նրանց դպրոց և խոստացաւ այցելութեան գնալ նորանց առաւօտը:

Երեկոյեան ուշ լինելով աշակերտները վերադարձան դպրոց, կատարեալ յոյսով, որ առաւօտ Առաջնորդը գալու է: Հասան դպրոց և թնչ են տեսնում: Դպրոցի երկյարկանի մեծ շինութիւնը լցուած է օտար մարդիկներով, հոգաբարձուների ծառաներով և այդ խաժամուժ ամբոխը զբաղաւորուած է փայտերով ու թոկե-

քով: Դպրոցի դռները ներսից փակել էին, որ դրսից ներս չմտնեն: Ահադին գոռում ու աղմուկ է լսում դպրոցի ներսից հայերէն, վրացերէն, ռուսերէն: Որոնում, որսում են աշակերտներին, բռնում կապում են թռկերով, դարկում են փայտերով, չեն ջուկում աչք, բիթ, երես, գլուխ, դարկում են որակող գիպչի, թափում են անխնայ հարուածներ, չեն ջուկում հիւանդը առողջից, մեծը փոքրից, մի խօսքով դժոխք:

Մատաղահաս աշակերտները լալիս էին, դողում էին սարսափից, չգիտէին որ անկիւնը Թագնուին խաժամում ամբոխի ձեռքից ու հարուածներից: Ոմանք աշակերտներից դպրոցի դռները ներսից փակ դռնելով, Քաջել էին գուրսը մոլորուած:

Այդ սոսկալի բոպէին յանկարծ երևաց հոգաբարձու Ալէքսանդր Թայիրեանը բերելով իւր հետ զհստատնիկներ և կվարտալներ ու դազանի պէս գոռալով, հայհոյելով և ոտերը գետին դարկելով հրամայում էր ծառաներին բռնոտել հասակաւոր աշակերտներին և տանել ոստիկանատունը: Իսկ մատաղահասներին հաւաքել տուեց մի տեղ, պատկեցնել տուեց և առանց բացատրութեան բոլորին էլ պատժեց ուղղով, ուշ չդարձնելով հիւանդների աղերսանքին և փոքրերի աղաղակին: Որոնք այս հանդամանքից փախուսաւ էին տուել, նրանց էլ որոնեցին փողոցներում և տարան ոստիկանատուն:

Փախստական աշակերտներից ոմանք բնակարան չունենալով՝ ցուրտ գիշերն անց են կացնում Վանքի եկեղեցու պարիսպների տակ. իսկ ոստիկանատուն տարած հասակաւոր աշակերտները ենթարկւում են այնտեղ ծաղր ու ծանակի: Մինչև անգամ զհստատնիկները աւելները տալով աշակերտների ձեռքը, ցոյց էին տալի արտաքնոցները...

Կալանաւոր աշակերտներին առաւօտը վերջապէս աղատում են և նորանցից 5 աշակերտների գրգռեցուցիչ համարելով հոգաբարձութիւնը արտաքսում է, և մի քանի օրից յետոյ նորից կանչում է ու աւարտման վկայականներ տալով ձեռքները, արձակուած է համարում իսպառ...

Ժրաջան հոգաբարձութիւնը որքան աշխատում է ծածուկ պահել հասարակութիւնից այս խայտառակ դէպքը, այնու ամենայնիւ արագութեամբ տարածւում է քաղաքի մէջ ու ականաւոր քաղաքացիք արդար գայրոյթով լցուած, բողոքում են Առաջնորդին և պահանջում են շուտափոյթ արձակել և հոգաբարձուներին և Արդանեանցին: Վերջինս իսկոյն արձակում է, իսկ ներսէս կաթուղիկոսից նշանակուած ամփոփոխ հոգաբարձուները այս անգամ էլ թողնւում են իւրեանց պաշտօնի մէջ, իբրև մինչև Մատթէոս կաթուղիկոսի ժամանիլը Թիֆլիզ:

Ահա թէ որքան թանգ է արժենում Հիւսիսափայլի ընթերցումը Թիֆլիզում:

Այս դէպքը անկասկած յիշելիս կլինին Ներսիսեան դպրոցի այն ժամանակի (1858 թ.) սաները, որոնք կան և այժմ:

Վերոյիշեալ քաջագործութեանց հեղինակ Թայիրեանը 1861 թէ 1862 թուին գալով Մոսկվա, սրբազան պարտականութիւն համարեց ներկայանալ Ստեփաննոս Նազարեանցին սորա բնակարանում: Բայց Նազարեանցը այս անցքերին տեղեակ լինելով, չընդունեց հիւրին և հանապարհ դրեց իւր նախասենեակից:

Այս բարոյական պատիժը, որ հասցրեց Նազարեանցը Թայիրեանցին, խիստ արագութեամբ տարածուեց Մոսկվայի փոքրիկ հայ գաղութում և մի առժամանակ դարձաւ հասարակաց խօսակցութեան նիւթ: Ոմանք կողմնակից էին Նազարեանցին, ոմանք դատապարտում էին նրան, անուանելով նորան կոպիտ, անքաղաքավարի . . .

Բայց Նազարեանցը ոչ կոպիտ էր և ոչ անքաղաքավարի, այլ անկեղծ էր, երեսպաշտութիւն չունէր, մարդու երեսին կասէր և դորա համար ոմանց զաղափարով Նա կոպիտ էր: Թայիրեանցի վերաբերութեամբ ոմանք էլ դատում էին թէ Նազարեանցը կարող էր ընդունել հիւրին և եթէ ուզենար կարող էր նախատել: Այդ զաղափարի էի և ես, որի համար Նազարեանցը նկատողութիւն արաւ թէ «եղբայր պատուական—այսպէս էր գիմում նամարդու,— անկեղծութիւն չէ որ ես ընդունեմ և իմ տանս նախատեմ իմ զաղափարների թշնամունս»:

Թայիրեանցն էլ ունէր միայն մի բացատրութիւն, իւր տրածը ոչ ոքի չէր յայտնում Մոսկվայում, բայց հանդիպողին հաւատացնում էր թէ «Նազարեանցը կապելու գիժ է . . . Գ. Լէօն ընդունելութեան հանգամանքը պատմում է, բայց պատճառը չէ բացատրում և Թայիրեանի անձնաւորութիւնը չէ յայտնում»^{*}

Նազարեանցի դէմ յարուցած գործողութիւնները Թիֆլիզում սորանով չէ վերջանում: այլ յառաջ են գալիս նաև 1861 թուին, երբ գլուխ է բարձրացնում Առաքել վարժապետ Արարատեանը:

Այդ թուականի սկզբում Էջմիածնի Սրբազան Սինոդը՝ Վեհափառ Հայրապետի հրամանով, Ապրիլի 30 № 834, պատուիրում է Թիֆլիզի թեմակալ առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանին (երեւի և միւս թեմակալներին) ունենալ արթուն հսկողութիւն, որպէս զի հաւատացեալ հօտի մէջ չերեան մոլար վարդապետութիւն լիտերականութեան և վաճառուի՞ն դանազան գրեանց այսպիսի (լիտերական) բովանդակութեամբ:

* Լէօ. Առ. Նազարեանց հատ. Բ. երես 362—370.

Ջալալեան եպիսկոպոսը իւր աշակըջութիւնը ցոյց տալու նպատակով կաթուղիկոսի առաջ իւր մի դրութեան մէջ լիւսերականութեան պատկանողներէ՝ շարքին դասաւորում է նախ և առաջ Շանշիեանցին և Նազարեանցին:

Այդ հետաքրքրական յայտարարութեան պատճէնը եւ ստացել եմ Մոսկվայում 1861 թուականին: Յայտարարութիւնը 1861 թուականի Յուլիս 4-ից N 153 դրում է Վեհափառ Հայրապետի անունով և ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը:

«Էւսաստորչեան Սինոդն Սրբոյ Էջմիածնի հրամանաւ 130 ապրիլի այս ամի N 834, պատուիրէ ինչ զգուշանալ յայսմ թեմի ունիլ արթուն հսկողութիւն, զի մի երեւացի ի հօսին մերոյ մօլար ազանդաւորութիւն լուսերականաց և մի ոք ի գրաժանառաց իշխեացէ վաճառել զգրեանս ազանդաւորաց և ի նշմարիլն իսկոյն ջան դնել զառաջս ունիլ այնպիսեաց և զգրեանս առաքել յէջմիածին:

Առ որ փութամ խոնարհարար հասուցանել ի դիտութիւն Վեհափառութեան Ձերոյ, թէ ի մտանելն իմ ի կառավարութիւն թեմիս, յորում ժամանակի ազնուական Պետրոսն Շանշիեանց տեսուչն Ներսիսեան գալոցի ինքնին կատարէր գղասատութիւն կրօնագիտութեան և քրիստոնէական վարդապետութեան ի զըպրոցին, հաւաստի լինելով իմ թէ գղասատութիւն նորին յերկոսին առարկայսն եւ եւ ըստ ամին վնասակարք և աշակերտք խմորեալ են և խմորին, իսկոյն փոյթ կալայ անհետացուցանել ի միջոյ զմուար գղասատութիւն Շանշիեանցի կատարելով զպաշտօն տեսչի, իսկ գղասատութիւնս երկուց առարկայից թողլով յիմ վերայ: Սակայն այս օրինակ բարենպաստակ առաջարկութիւն իմ լինելով հակառակ ցանկութեան և նպատակի Շանշեանցի, Նա այլ եւ չկամեցաւ մնալ միայն ի պաշտօնի տեսչի, հրաժարեցաւ ի զըպրոցէն, այնուհետեւ սկսան զըզոխլ կուսակիցք և համախոհք նորա յիմ վերայ զանազան անստորագիր նամակօք ի զանազան տեղիս, մինչև անգամ ձանձրացուցանել նաեւ զսելիս Սրբութեան Ձերում, յորմէ յայտնապէս երևի թէ ի սկզբանէ անտի չեմ մնացեալ անհող վասն ոչընչացուցանելոյ և անհետացուցանելոյ զձագեալ ի մերում վիճակի շունչ օտար վարդապետութեան, մինչ զի զաշակերտեալս ի նոյն միտս մտաբա ի ձեռն պ. Շանշեանցի, հազիւ հող մարթացայ ցրուել և զգուշացուցանել, որոց վասն բարձրացան այսքան տարածայնութիւնք. ապա թէ ոչ չիք այլ պատճառ բացի Շանշեանցէ: Արդ յիմում վիճակի ունեցեալ եմ և ունիմ միշտ զհսկողութիւն ազատ պահպանելոյ ի նոյն ազանդոյ զհաւատացեալ ինչ հօտ Քրիստոսի:

«Սակայն զիրքն «Վարդապետարան կրօնի» յորինեալ ի Նա-

դարեանցէ, որ լի է ազանդաւորութեամբ լուսերականաց, ի ձեռաբերել և ոչ ընչացուցանել զայն մարթէ տնօրէնութեամբ Վեհափառութեանդ. ըստ որում իրաւաբանեալ է այն զիրք ստորադրութեամբ Մատթէոս արքեպիսկոպոսի գոյ արժանի տպագրութեան և բաժանեալ յամենայն վիճակս, որոյ զմի օրինակն ընդ այսմ մատուցանեմ ի նկատողութիւն Վեհափառութեանդ, յորմէ իսկապէս ունի տեղեկանալ Սրբութիւն Զերթէ քանի սխալանք են ի նմին ընդդէմ ուղղափառութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ, յորում Առաքել վարժապետ Արարատեան թէ քանի քանի սխալանս գտեալ է, ահա ընդ այսմ մատուցանեմ և գյօրինեալ ի նմանէ «Սխալանք վարդապետարան կրօնի» ի նկատողութիւն: Նմանապէս և գերապատիւ Մսերն Մսերեանց ի «Ճոաքաղի» իւրում հրատարակեալ զինչ ինչ պակասութիւն այնր «Վարդապետարան կրօնի» Նազարեանցի:

«Եթէ աշխարհական անձինք գտին զմատեանն այն լի մուր վարդապետութեամբ, տպա որպէս վատահացաւ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսն իւրով ստորադրութեամբ թոյլ տալ ի լոյս ընծայել և մուծանել զայն ի տպագրութիւն, մանաւանդ թէ շմտաբերեաց երբէք, զի սրբազան նախնիք մեր որպէս ունեցեալ են փոյթ զառաջն առնելոյ այնպիսեաց:

«Այժմ առաւել քան զառաւել ազանդն բողոքականաց ի Շամախի տարածի ի ձեռն ումիմն Սարգսի՝ աշակերտոյ ի Գերմանիայ և յոյժ հարկաւոր է զառաջս առնել որքան հնար է փութով: Ես ի 1848 ամի ի լինելն իմ անդ բաւականին արարի անհետ. բայց յետ գնալոյ իմոյ ի Ռուսաստան, Սարգիսն այն եկեալ առ հանգուցեալ կաթուղիկոսն ամենայն հայոց վերստին ընկալեալ է զհրաման զասատուութեան՝ թագուցանելով իսպառ զիւրն մթերեալ չարութիւն:

Միմիայն հնար ապաքինելոյ զայն ազգակործան վէր ճանաչէ ծառայ Զեր հեռացուցանել զՍարգիսն անտի և յանձնել զժողովուրդն միոյ ուսեալ քահանայի, որ իցէ կրթեալ ի խոհեմութեան և ի խորագիտութեան»:

Վեհափառ Հայրապետից Մատթէոս եպիսկոպոսն ստացաւ խիստ յանդիմանութիւն, որ յանդգնել է Վարդապետարան կրօնի զիրքը թոյլ տալ տպագրութեան առանց քննութեան:

Սարգիս Արքեպիսկոպոս Զաւալեան վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, ինչպէս երեւում է ամսաթուից մի առանձին ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ էջմիածնում, որովհետեւ Զաւալեանը զբել է Յուլիսի 14-ին, իսկ Սրբազան Սինօդը Նազարեանցի զըրբերի մասին կարգադրութիւնը արել է նոյն Յուլիսի 8, ուստի 4 օրում Զաւալեանի յայտարարութիւնը ոչ կհասնէր էջմիածին և

ոչ էլ Նրա համաձայն կարգադրութիւն կլինէր Նազարեանցի վերաբերութեամբ: Ուրեմն, հաւանականը այն է, որ Սինօդի Յուլիանի 8 կարգադրութիւնը հիմեւ է Չերքեզեանի յայտնի գանդատի վերայ, այլ և 1861 թուի Ապրիլի 30 № 834 նախազգուշական շրջաբերական է ուղարկել Թիֆլիզի թեմի առաջնորդին:

Ջալալեանի յայտաբարութիւնը աւելորդ անգամ հաստատում է հեղինակի հակառակ հայեացքը վաթսուհինական թուականների հոսանքի դէմ:

IV

Մասրեսոս Կարուղիկոսի կարգադրութիւնը Նազարեանցի գրի դեմ. Գծեւ Նազարեանցի կեանքից.

Թիֆլիզի ցոյցերից յետոյ անցնենք կրկին Մոսկվա և տեսնենք ինչպէս ընդունեց Նազարեանցը էջմիածնի Սրբազան Սինօդի կարգադրութիւնը կրօնական գրքերը գրաւելու խնդրում:

1861 թուին, չգիտեմ որ ամսում, այցելութեան գնացի Նազարեանցի մօտ: Սովորաբար ընդունելուց յետոյ պատմեց որ Մոսկվայի Գեներալ—Նահանգապետի (կոմս Զահրեակի) հրամանով, մի քանի օր առաջ եկել են իւր, Նազարեանցի, բնակարանը, (սեփական տուն և խմբագրութիւն Черноморская фотостудия) Գեներալ—Նահանգապետի առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնակայ և տեղական թաղի սատիկանական պրիստաւը, բերելով իւրեանց հետ Սրբազան Սինօդի հրամանագրութիւնը: Այս աստիճանաւորները յայտնել են Նազարեանցին իւրեանց ցաւակցութիւնը և դարձանքը: Նազարեանցը քաղաքավարի ընդունելուց յետոյ բացել է նրանց առաջ իւր մատենադարանը թէ իւր առանձնասենեակում երկրորդ յարկում և թէ ներքին յարկում, ուր հազիւ գտնուել է մի օրինակ «Վարդապետարան կրօնի» որ Նազարեանցը ինքն է որոնել, գտել և առաջարկել ռուս աստիճանաւորին: Այլ ևս ուրիշ ոչ մի դէպք, անախորժութիւն չէ պատահել:

Բայց ինքը, Նազարեանը, ըստ սովորութեան, երբ հարցը վերաբերում էր հայ հոգեւորականութեան, իսկոյն վրդովւում էր և վատ տրամադրութեան փոխւում: Այդպէս էլ իմ ներկայութեամբ: Աստիճանաւորների, այցելութիւնը պատմելուց յետոյ Նա վրդովւեց արդէն կուտակուած նախկին զգացմունքներով հայ բարձր հոգեւորականութեան դէմ և մի քանի բողէից յետոյ ուղղուեց աթոռի վերայ, ձեռքն առաւ մի գրած թերթ և սկսեց գննել աչքերով: Այդ թերթը Սինօդի հրամանն էր և ստորագրել էր Սինօդի անգամ արքեպիսկոպոս Յորեան: «Յորեան» ազգանունը

կարծես օտարաբի թուաց Նազարեանցին, որ 2—3 անգամ կրկնեց հայերէն արքեպիսկոպոսի անունը և վերածելով նրան ուսուերէնի՝ սկսեց ծիծաղել և արտասանել ЧТО ЗА ФАМИЛИЯ . . .

Սրբազան Սինօդի վերոյիշեալ կարգադրութեան լուրը արդէն տարածուել էր Մոսկվայի հայ գաղութում, ուր, բնական է, ոմանք դայրանում էին խօսակցութեան ժամանակ, ոմանք ուրախանում էին և ոմանք էլ անտարբեր էին:

Անտարբեր չէր միայն ինքը, Նազարեանցը: Նա ետում էր բարկութիւնից, անպատուութիւնից և չկար մէկը, որ դուրս գար հրապարակ և անկեղծօրէն խօսէր ճշմարտութիւնը զյարգս յարգաւորաց և զպատիւս արժանաւորաց: Նա, ըստ երևոյթին, վնասել էր ինքը իւրեան պաշտպանելու: Ենթադրում եմ այն հիման վերայ, որ այդ միջոցներում ես և Մարտիրոս Սիմոնեանցը միասին այցելութեան գնացինք Նազարեանցին և Նա կարդաց մեր առաջ մի շատ ընդարձակ յօդուած ուսուերէն լեզուով գրուած առ ուսու հասարակութիւնը:

Յօդուածը մի ահագին բողոք էր Նազարեանցի հայ բարձր հողևորականութեան դէմ. դուրս էր բերած վերջինիս հին ժամանակներից շար նախանձը և տգիտութիւնը, յետադիմութիւնը, յառաջադիմութեան թշնամութիւնը և վերջապէս իւր դէմ դրահաւորումը և այլն: Նա դիտմամբ՝ կարդում էր, որ մեր կարծիքն իմանայ, կամենում էր տպագրել հայաստեաց Կատկովի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Московскія Вѣдомости լրագրում, որ այդ ժամանակ խիստ տարածուած էր և ունէր հասարակութեան մեծամասնութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն: Կասկած չկար որ Կատկովը երկու ձեռքով կրօնէր և նրան ձեռընտու էր, որովհետեւ Նա այդ ժամանակ, Ռաֆայէլ Պատկանեանցի ուսանողական անմեղ երգերից «հայոց երիտասարդներուն, հայրենիք պաշտպանողներուն, որոնց անկումն էլ սուրբ է մեզ, այս բաժակը նուիրենք» կամ «Մանուկ Հայաստան» հանելով այս կտորները և մասի փաթեթան անելով, քաղաքական առաջնորդողներ էր գրում և հալածանք քարոզելով հայ ուսանողների դէմ, հասկացնում էր ում հարկն է, որ իբրեւ թէ հայերը անջատման ձգտումներ ունեն, մի հանգամանք, որ ոչ մի հայի մարտով չէր անցկացած: Սպառնալիք յայտնեց Կ. Եղեանին:

Երբ յօդուածի հրատարակութեան համար անհաւանութիւն գտաւ մեր կողմից, Նազարեանցը զարմացմամբ մեզ պատասխանեց՝ որ այս ինչ ուսու կին իւր տունը հիւր եկած, հաւանեց և խորհուրդ տուեց տպագրելու... Նազարեանցի այս դիւրահաւատութիւնը զարմանալի չէր, Նա ամենին անկեղծ համարելով հաւատում էր... Կային մարդիկ, որ Նրա երեսին շողոքորթում էին:

գովում գովաբանում Հիւսիսափայլի ուղղութիւնը, բովանդակութիւնը, լեզուն... և Նազարեանցը ընդունում էր:

Նա կարծում եմ որ հետաքրքրական կլինի ընթերցողի համար, եթէ այստեղ յիշատակեմ մի քանի գծեր Նազարեանցի կենցաղից և բնաւորութիւնից, որին քայլ առ քայլ մօտեցրեց այժմ յիշողութեանս պատմութիւնը:

Վաթսունական թուականներում Նազարեանցը իւր ընտանիքով ապրում էր իւր սեփական երկյարկանի տանը ЧЕРВОГРЯЗКА փողոցի վերայ МЯСНИЦКАЯ թաղամասում. Այդ սահմանը գտնւում էր մօտաւորապէս Հայոց եկեղեցու և Պետրոգրադի երկաթուղու կայարանի միջև: Նրա գերդաստանի թիւն էր հետեւեալը: Երկու ծնողներ, երկու դուստր ու երկու արու զաւակներ:

Առաջինն էր Զրիգրիի, որի անունն վերայ, օտար հայի հետ ծանօթացնելու ժամանակ Նազարեանցը ինքը աւելացնում էր «Եսայաս», այսպէս «Զրիգրիկոս-Եսայաս»: Մօտ 22—23 տարեկան սիրունաստեւ երիտասարդ էր, ուսանող Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժնի, որ և չաւարտած՝ մահացաւ:

Երկրորդն էր Իւլիա, ամօթխած օրիորդ, որ այդ թուերում ամուսնացաւ Մոսկուայում ազատ ուսանող Երեանցի Տէր Յովակիմեանցի հետ: Վերջինս պսակուելուց յետոյ վերադարձաւ իւր հայրենիք և այն տեղ պարապում էր միջնակարգ դպրոցներում ուսուցչութեամբ:

Երրորդն էր Ալէքսանդր, վայելչադէմ պատանի, որ այդ միջոցին սովորում էր Մոսկվայի գիմնազիաներից միում:

Չորրորդ և վերջինն էր Օլգա, որ ապագայում ամուսնացաւ բժիշկ Միսաք Արամեանցի հետ և մեռաւ Սալիանում իւր ամուսնու մահից առաջ:

Պ. Լէօն Նազարեանցին յատկացնում է և մի արու զաւակ՝ Էմմանուէլ, որի մասին ես երբէք լսած չեմ նոյն իսկ Նազարեանցի ընտանիքում: Պէտք է ասել, որ Նազարեանցի բոլոր զաւակներն էլ էին վայելչադէմ, հեղաբարոյ, պարկեշտասուն և յարգանքով դէպի ծնողները:

Նազարեանցը սիրում էր իւր այս զաւակների հետ. բայց առանց նրանց մօր, երբեմն էլ առանց մեծ որդու, հետ գնալ իւր մօտիկ բարեկամ հայերի մօտ, կամ զրօժնելու գնալ հասարակաց զրօսարաններ կամ տօն օրերին գերմանական եկեղեցի յանախել քարոզ լսելու: 1861 թուականի ամառը Նա իւր զաւակներով այցելեց մեզ—Ինն, Սիմոնեանցին և Գրիգոր Քիւչարեանցին, երբ երեք ուսանողներս միասին մի բնակարանում ապրում էինք БОГОРОДСКАЯ դիւղում Եանուզա գետակի վերայ, СОКОЛЬНИКИ արուարձանի մօտ: Անտառի ծաղկափնջերով աշխատում էինք գուարձացնել երեխանցը:

Նազարեանցի առաջին ամուսինը. Դորրաթցի, խիստ նախադաս էր համարում զբաղուել իւր մանուկների կրթութեամբ և անատութեամբ: Դրա համար Նա շատ հազիւ էր երևում—տարին 2-3 անգամ ամենամօտիկ հայ հիւրերին և իւր 3 զաւակով աղբում էր տան ներքի, այսինքն առաջին յարկում ուր և սեղանատունն էր: Նազարեանցը ինքը և մեծ որդին ունէին վերի յարկում իրար կից ննջարաններ նոյն և զբաղմանց առանձնասենեակ: սովորական այցելուների համար դահլիճը վերի յարկումն էր:

Նազարեանցի այն այցելուները, որոնք շատ ընտանեկան չէին, անցնում էին Նազարեանցի առանձնասենեակը դահլիճով և Զրիգրիկոսի սենեակով: Սակայն կային շատ մտերիմներ—Մելքոն Փանեան, Ամրատ Նահապիզ, Յակոբ Սերովքեան, Մարտիրոս Սիմոնեանց, Գարրիէլ Տէր Յովհաննիսեանց և սակաւ ոմանք—որոնց ընդունում էր նախասենեակից մի փոքր դռնով ուղղակի իւր առանձնասենեակը:

Նազարեանցը յարգում, պատւում և այցելում էր տեղական հայ քահանաներին, այժմ հանգուցեալ, Տէր Մովսէսին և Տէր Յարութիւնին, որոնք բնակւում էին հայոց եկեղեցու բակում: Այնտեղ էր բնակւում և մազիստրոս Մսեր Մսերեանցը:

Տան մէջ ընտանեկան լեզուն գերմաներէնն էր և Նազարեանցը ինքը երեխանց հետ խօսում էր գերմաներէն. Նրա կինը, Դորրաթցի—գերմանուհի, դժուարութեամբ էր խօսում ռուսերէն նրանց հետ, որոնք չգիտէին գերմաներէն: Յայտնի բան է, երեխայքը վարժ գիտէին և ռուսերէն:

Ամբողջ տան մէջ հայախօս միմիայն Նազարեանցն էր, որ վարում էր տան մէջ առանձնակի կեանք: Մառայութիւնից վերադառնալով՝ Նա փակւում էր իւր առանձնասենեակում և խալարը հազած նստում էր իւր գրասեղանի առաջ և զբաղւում էր գրութեամբ և ընթերցանութեամբ, թողնելով ընտանեկան հոգսը իւր կնոջ վերայ: Նա իջնում էր ներքի յարկ միայն հաշիւու և ընթերիւ ժամանակ:

Այսպիսի հանգամանքի մէջ, Մոսկուայի պէս տեղում, շրջապատուած օտարներով, Նազարեանցը իւր առանձնասէր կեանքով, միայնակ, թէկուզ անհուն ցանկութեամբ, «մայրենի լեզուն, մայրենի բարբառը, ախորժ ընտանի իւր հոգու համար» կարող էր լինել միայն Նազարեանցի և ոչ Նրա ընտանիքի համար:

Սակայն կային մարդիկ 60 տարի առաջ, կան և 60 տարի յետոյ որ այդ բանում մեղադրում են Նազարեանցին, մոռանալով, որ հէնց այդ մեղադրողների ընտանիքներում այս բնուէիս էլ տիրապետում է օտարախօսութիւնը:

Որքան էլ Նազարեանցի ընտանիքը հեռու լինէին հայ լեզուից

և հայ կեանքից, այնուամենայնիւ նազարեանցը ինքը ոչ միայն մտածում և խորհում էր հայերի վերայ, այլ և հայութեան յետա-
մնացութիւնը միշտ այրում էր նրա հոգին և մաշում էր նրա
սիրտը... Այս խօսքերը ես կրկնում եմ 60 տարի յետոյ իբրեւ
անանատեա, իբրեւ կենդանի վկայ:

Երբ մի կողմից տեսնելով հայութեան յետադիմութիւնը և
նրա գլուխ կանգնած հայ հոգևորականութեան խաւարամտու-
թիւնը և միւս կողմից այդ հանգամանքների դէմ մաքառելու իւր
անգորութիւնը ու անյաջողութիւնը, նազարեանցը, հիւրերի շըր-
ջանում իւր խօսակցական դատողութիւնների ժամանակ ուղղակի
կատաղի վրդովման մէջ էր ընկնում: Այս թնշ երեոյթ էր, անհուն
սէր էր դէպի իւր ազգը, թէ ասելութիւն էր դէպի նա. Եթէ վեր-
ջինն էր, թվ կամ թնշն էր ստիպում նազարեանցին տանջուել,
մաշուել, այրուել, աչքից ընկնել, կորցնել իւր հանգիստը և հոգ-
ւոյ անգորրութիւնը:

Այլ էր նրա գրիչը և այլ էր նրա սովորական գրոյցական
դատողութիւնը: Գրչի տակ հայերը և «Սիրելի» էին և «Թանկա-
գին», բայց երբ հտաւրակ մասնաւոր վիճարանութեան ժամանակ
խօսքը թէկուզ պատահմամբ վերաբերւում էր հայ ազգին կամ
նրա հետ կապ հայ հոգևորականութեանը, այդ ժամանակ նա-
զարեանցը ընկնում էր մի անսահման վրդովման մէջ: «Հայ ազ-
գին հարկաւոր է դնել երկու տախտակի արանքում և սղոցել մի-
ջին... այո, սղոցել... սղոցել... Հայ ներկայ հոգևորականութիւնը
հարկաւոր է ջնջել... արմատախիլ անել .. ոչընչացնել...» կրկնում
էր նազարեանցը:

Այդ բողէներում խօսակիցները մնում էին լուռ հանգիստ-
տեա, ասպարէզը թողնելով նազարեանցին իրան, որպէս զի ցա-
սումը աստիճանարար իջնի, որովհետեւ եթէ ջատագովէին նրա
ասածները կամ ընդդիմախօսէին, երկու դէպքումն էլ կրողմա-
պատկէին նրա վրդովմունքը: Այս հանգամանքը աչքի առաջ ու-
նենալով, ես և Մ. Սիմոնեանցը, երբ պատրաստւում էինք գնալ
միասին այցելութեան նազարեանցին, մենք կանխապէս պայմա-
նաւորւում էինք, որ աշխատենք կարելոյն չափ հեռու պահել խօ-
սակցութեան թելը հայութեան կամ նրա հոգևորականութեան
մասին եղած հարցերից:

Ասում էին թէ նազարեանցը հայ եկեղեցու փոխարէն յա-
ճախում էր դերմանական-լիւտերական եկեղեցի, մի հանգամանք,
որ նա երբէք չէր թաղցնում և շատ անգամ տանում էր հետը
իւր երեխանց: Նա քանիցս անգամ խոստովանել է, որ գերման
եկեղեցում պատուօր Վեդհոֆը (կարծեօք այսպէս պէտք է լինէր
խսկական ազգանունը) շատ նշանաւոր բարոյական քարոզներ էր

խօսում տօն օրերը. և Նազարեանցին շատ հաճելի էին այդ քա-
րոզները: Իսկ հայոց եկեղեցում ձվ էր խօսում քարոզ, ոչ ոք:

Սրա հետ կապում էին այն հանգամանքը, որ Բազելում բո-
ղոքական քարոզչութեան համար պատրաստուող հայ երիտասարդ-
ները Մոսկուայից անցնելիս այցելում էին Նազարեանցին: Յի-
շում եմ, որ մի անգամ Նազարեանցն ինձ յայտնեց թէ, եթէ
երեկ պատահէիր այստեղ (իւր տունը) ևս քեզ կծանօթացնէի
Արրահամ Ամիրխանեանի հետ, որ նոր էր վերադարձել Բազելից:
Այստեղ դատապարտելի ևս ոչինչ չեմ տեսնում: Գիտէի, որ եր-
բեմն գիմում էին Նազարեանցի խորհրդին, ցանկալով օգուտ քա-
ղել նրա բարութիւնից, փորձառութիւնից, անկեղծութիւնից և
զուցէ Ամիրխանեանցի կամ Ամիրխանեանցների այցը այդ իսկ
նպատակն է ունեցել: Վեց տարի մօտ ծանօթ լինելով Նազարեան-
ցին ևս երբեք չեմ լսած նրա բերանից որ և է արհամարանք դէպի
հայոց կրօնը: Վատուած ստեղծել է քեզ հայ, եղիր հայ» կրկնում
էր Նա: Խօսքս վերաբերում է հայ կրօնին և ոչ հայ հոգևորակա-
նութեան:

Տարաբաղդարար այսօր էլ կան մարդիկ, անգամ առաջաւոր
համարուած հոգևորականներ, որոնք առանց քաշուելու հրապա-
րակով յայտնում են, թէ Նազարեանցը խմորուած էր լիւտերակա-
նութեան մէջ և օրինակ են բերում, չգիտեմ սրտեղից վերցրած,
պ. Լէօի անէկդօտը, որ Ղազան քաղաքում հայ քահանայ չգտնե-
լով Նազարեանցը ինքն է իբրեւ թէ մկրտել իւր որդուն տաք ջրի
մէջ լողացնելով: Այս կարծիքը յայտնեց Բազուեցի մի հայ աւագ
քահանայ գրական-գեղարուեստական ակումբում 1913 թուականի
Յունուար 26 շաբաթ օր, ուր հաւաքուել էին հայ գրական մար-
դիկ զրուցելու «Ս. Նազարեանցի նշանակութիւնը հայկական գրա-
կանութեան և կուլտուրայի համար» հարցի մասին:

Իբրեւ լեզուագէտ՝ Նազարեանցը խոնարհում էր գերմանա-
կան լեզուի բարձրութեան առաջ, խոստովանելով, որ այդ լեզուով
կարելի է լինում արտայայտել ամեն մի բարձր, վեհ, փիլիսո-
փայական միտք, գաղափար և այլն, իսկ հայոց աղքատ և թշուառ
լեզուի մասին նա ընդունում էր այն գաղափարը, թէ գրական
լեզու ստեղծելու համար չի կարելի վերցնել միայն մի օր և է
բարբառ, այլ գրականութիւնը մշակուելով ինքը կստեղծի իւր
համար մի կոթող, կամ ինչպէս ինքը Նազարեանցն էր արտա-
սանում ուսներէն, մի Литературный Монумент.

Ուստի նա իւր աշխարհարար լեզուն չէր ընդունում իբրեւ
մի մշակուած և կարող լեզու, որ դառնար Литературный Мо-
нумент, այլ իբրեւ փորձ: Նա շատ եռարճանում էր Աղթամարի
վանքի վանահօր խօսքերով նոյն իսկ Նազարեանցի մասին, որ

քերել էր իւր նկարագրութեան մէջ Յակոբ Մելիք Յակոբեանցը՝
 Լաւ յիշում եմ, որ մի երեկոյ, իւր առանձնասենեակում, Նազարեանցը հիւրերի առաջ, սրտանց ծիծաղելով, կարդաց Հիւսիսափայլի մէջ վանահօր խօսքերը, «ձո, Նազարեանց, ի՞նչ ըսեմ քեզի, լաւ միշտ Մոսկվայէն կրօնաս թէ աշխարհաբար պիտի գրել և շատածել, որ ամեն մարդ հասկանայ: Տեսնենք քո աշխարհաբարն չէ իրթին, թէ Նարեկը կամ Լամբրոնացիի ճառերը, քաւ լիցի չթէ ես մէկ բան ալ կհասկանամ»:

Վիճարանութեան ժամանակ Նազարեանցը խօսում էր ծանր, առանց շտապելու, բայց թևերը շարժելով և աչքերը դէպի վեր՝ կոպերն այնպէս էին արագ խաղում, որ համարեա ծածկում էին աչքերը: Նա դիմում էր խօսակցին «եղբայր պատուական» բառերով: Լուռ վայրկեաններում դէմքը թեքում էր աջ կողմի վերայ և յանկարծ նորից ուղղուելով նայում էր դիմախօսին...

Ես կենսագրութիւն չեմ գրում, որ մանրամասնութիւններ առաջ բերեմ: Կամեցայ միայն մի քանի դժեւ յիշատակել, որպէս զի Նազարեանցի անձնաւորութեամբ զբաղուողները, որոնցից ոչ մինը չէ տեսել նրան, կարողանան փոքր ինչ գուշափար կազմել նրա վերայ:

Այսքանս բաւ համարեցի:

Քաջբերունի

* «ԱզԹամարայ Վանք» Հիւսիսափայլ 1860 թ. Նոյեմբեր: